

דור ארץ

אוניברסיטת בר־אילן
הפקולטה למדעי היהדות

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה
(ע"ש מרטין זוס)

גיליון 12, סיוון תשפ"א, מאי 2021

עורכת: אביה חממי

בגיליון זה אתם מוזמנים להתרשם ממחקר שפורסם לאחרונה על ידי פרופ' קובי כהן-הטב העוסק בתהליך הקמתו של מוזיאון מגדל דוד והדילמות שליוו את תהליך קביעת אופיו של המוזיאון.

לאחר מכן מובאת כתבתה של ונסה וורקמן, דוקטורנטית במעבדת תל צפית העוסקת בארכיאומטלורגיה (חקר טכנולוגיית המתכת בעבר). ונסה זכתה לאחרונה במשרה באוניברסיטת פנסילבניה ובכתבה זו היא מספרת על נושא המחקר שלה בדוקטורט – ראשית הברזל בלבנט.

בהמשך, אלי ברנד מציג בפנינו את נושא עבודת התזה שלו הבודקת האם היה קיים מחנה של הלגיון הרומי בח'ירבת ערק ח'לא הסמוכה לבית גוברין (ובין השאר נשענת על מידע שהתקבל בעקבות סקרים שנערכו באזור על ידי תלמידי המחלקה).

לבסוף נקנח בהמלצת מסלול ברמת המדבר מאת אסף דל, סטודנט שנה א' מהמחלקה.

קריאה מהנה,
אביה חממי

תוכן עניינים

3 דילמות בהקמת

מוזיאון היסטורי עירוני:
תהליך הקמת מוזיאון
מגדל דוד בירושלים
לאחר 1967

// פרופ' קובי כהן-הטב

5 ראשית הברזל

בלבנט

// ונסה וורקמן

8 האם היה קיים מחנה

של הלגיון הרומי בסמוך
לבית גוברין?

// אלי ברנד

10 המלצת מסלול

טיול אל רמת המדבר

// אסף דל

דילמות בהקמת מוזיאון היסטורי עירוני: תהליך הקמת מוזיאון מגדל דוד בירושלים לאחר 1967

פרופ' קובי כהן-הטב

השקעה בשחזור ושיקום המצודה ובהקמת תערוכות קבועות ומתחלפות, כאשר עדיין לא הייתה קיימת תצוגת קבע למוזיאון, פורסמה פרוגרמת המוזיאון. תכנית זו קבעה כי המוזיאון ידגיש ויצג את תולדות העיר על פי רצף היסטורי (ויותר על עיסוק באתנוגרפיה של העיר) וכי קהל היעד שלו יהיו תושבי הארץ ותיירים מחו"ל. המוזיאון יבטא את מרכזיות ירושלים וחשיבותה למאמיני שלושת הדתות אך ידגיש את תפקידה הייחודי ואת סמליות העיר בחיי העם היהודי ובהיסטוריה שלו. במבנה המצודה המרשים שולבו דגמים, ארונות תצוגה, מסכים ולוחות הסבר שסיפרו את תולדות העיר, מן התקופה הכנענית ועד לשנת 1948. סיסמת המוזיאון, "מסע על פני הזמן אל 3000 שנות ירושלים", כמו שמו וכל הכתוביות שבו שנכתבו בשלוש שפות – עברית, אנגלית וערבית, הביאה לידי ביטוי את שאיפת ראשיו כי קהל המבקרים ימנה יהודים וערבים כאחד, תושבי הארץ ומבקרים מחו"ל.

אוצרי המוזיאון נאלצו להתמודד עם אילוצים קשים שהוכתבו על ידי מבנה היסטורי שהוקם למטרות צבאיות ונעדר חללים וחדרי תצוגה מתאימים. בעיות פיסיות אלו, שבאו לידי ביטוי במסלול המבקרים, נוספו לתפישה המוזיאולית יוצאת הדופן והשנויה במחלוקת של המוזיאון אשר גובשה בהדרגה במהלך שנות ההקמה וקרמה עתה עור וגידים. מוזיאון מגדל דוד, כך הוחלט כבר בראשית שנות השמונים, יעוצב בצורה קונספטואלית ומבלי לאצור ולהציג חפצים אותנטיים מתולדות העיר. שלא כמו מוזיאונים אחרים בארץ ובירושלים, הרי במקום שרידים ארכיאולוגיים, תוכניות בניינים שחרבו ומסמכים שונים, החליטו האוצרים להתבסס על רפליקות של ממצאים ועל אמצעי המחשה ושחזורים שונים. בעולם המוזיאונים של אמצע שנות השמונים הייתה זו כבר תפישה מקובלת, אך היא הייתה יוצאת דופן במדינת ישראל ובמיוחד בירושלים, שבה ניתן תמיד דגש לאותנטיות המקומות הקדושים ולחשיבות "האמת ההיסטורית". תפישה מוזיאולית ייחודית זו נבעה מכך שברשות מוזיאון מגדל דוד לא עמדו אף פעם אוספים ייחודיים. המבקרים צעדו במסלול לינארי ומותווה מראש

מצודת ירושלים (מגדל דוד) היא אחד האתרים ההיסטוריים המוכרים והבולטים בירושלים. בעקבות מלחמת ששת הימים, כאשר ירושלים אוחדה תחת שלטון ישראל, נחנך במקום בשנת 1989 מוזיאון העיר ירושלים. היה זה חלק מן המאמץ שעשתה המדינה לסמל את העיר העתיקה כמרחב בריבונות יהודית-ישראלית. בתהליך הקמת המוזיאון במגדל דוד התעוררו שאלות נוקבות לגבי מטרות האתר והגדרת קהל היעד שלו. האם המוזיאון ישרת את תושבי העיר או את התיירים הרבים שהגיעו לעיר בתקופה זו? האם יהיה זה מוזיאון היסטורי, אשר יתמקד בתולדות העיר בכלל ובהיסטוריה היהודית שלה בפרט? האם יהיו למוזיאון זה מטרות לאומיות-ישראליות, כמו סמלים אחרים בעיר העתיקה ובמזרח ירושלים, או שיהיה זה מוזיאון עירוני לוקאלי שיישרת את תושבי ירושלים - יהודים וערבים מוסלמים ונוצרים, תוך שידגיש את מרקם החיים הייחודי של העיר? שאלות אלו נילוּ לשאלה העיקרית שבה עסקו לאורך השנים אנשי המוזיאון – האם וכיצד ניתן להכניס אל תוך המצודה היסטוריה כה מורכבת של ירושלים המלאה בקונפליקטים דתיים ופוליטיים? שאלות אלו התבררו מהר מאוד כמורכבות מאד, בעיקר לנוכח המציאות הפוליטית בעיר בתקופה שלאחר המלחמה, מה שהביא לידי כך שהקמת המוזיאון נמתחה על פי שני עשורים והבליטה מאד דילמות שונות הקשורות ביחס מדינת ישראל כלפי ירושלים בכלל וכלפי העיר העתיקה בפרט. מחקר שהתפרסם לאחרונה המבוסס בעיקר על מסמכים שטרם ראו אור של 'הקרן לירושלים', זו שעמדה מאחורי הסבתה של המצודה למוזיאון, מנסה להתחקות אחר התהליכים שהביאו להקמתו של המוזיאון במגדל דוד.

הקמת תצוגת הקבע של המוזיאון

ההתלבטות בנוגע לתצוגה במצודה ליוותה את ראשי המוזיאון מראשיתו. דומה כי ראשיו, מועצת המנהלים והוועדה האקדמית שמונתה בכדי לסייע בניסוח הנרטיב המוזאלי, התקשו לקבל החלטה בדבר תצוגת הקבע במקום. בשנת 1985, לאחר כמעט 20 שנים של

דילמות בהקמת מוזיאון היסטורי עירוני: תהליך הקמת מוזיאון מגדל דוד בירושלים לאחר 1967

של העיר שלאחר מלחמת ששת הימים. ייתכן וזה ההסבר לכך שבשנים הראשונות שלאחר חנוכתו בשנת 1989 פקדו את האתר מבקרים רבים – ישראלים ותיירים מחו"ל – אך בהמשך הוא לא מילא את הציפיות הגדולות שתלו במקום והוא לא הפך לאחת האטרקציות המובילות בעיר. לשיא הגיע העניין הציבורי הישראלי במצודת ירושלים בשנים 1999-2000 כאשר התקיימה במגדל דוד תערוכה של אמן הזכויות האמריקאי דיל צ'הולי. בכניסה למוזיאון השתרכו תורים ארוכים וקהל של עשרות אלפים של ישראלים ביקר בפעם הראשונה באתר זה. עם זאת, תשומת ליבם של מבקרים אלו לא היה נתונה לתצוגה ההיסטורית המפורטת אלא לפסלי הזכויות המרהיבים שמילאו את חללי המצודה.

לקריאה נוספת:

Bar D. & Cohen-Hattab K., "Jerusalem Inside a Museum? The Tower of David Museum and the Dilemmas Behind It, 1967–89", *Israel Affairs* 27, 3, 2021, pp. 379-401.

שבו שלט מעצב המוזיאון והוא שקבע את כיוון תנועת הקהל שעבר בין החדרים התקופתיים. במהלך הסיום הם נפגשו, בין היתר, בהולגרמה של בית המקדש הראשון ובשחזור ממחושב של כנסיית הקבר הביזנטית והצלבנית. באולם אחד הועמד דגם של כיפת הסלע ובאחר סצנת המפגש התנכ"ית בין אברהם למליצדק מלך שלם. המצור האשורי על ירושלים הוצג בצד חורבן ירושלים על ידי הרומאים ועולי רגל יהודים הוצבו בצד עולי רגל נוצריים ומוסלמיים.

לסיכום, הבחירה להתמקד בעבר הרחוק של ירושלים ולא באוכלוסיית העיר ובהווה העירוני המתוח ומעורר המחלוקת של העיר נעשתה במודע. היא חסכה וחסמה את האפשרות לעסוק בדילמות העירוניות הרבות של העיר, באוכלוסייה המורכבת שלה, ובעיקר בשאלות הפוליטיות ובשסעים הרבים שנקשרו בעיר לאחר 1967. ראשי המוזיאון בחרו להציג את ירושלים תוך שאימצו גישה היסטורית-כרונולוגית ונמנעו מלהתאימו לחברה העירונית הרב-תרבותית, התוססת, מגוונת ורב-גונית

חפירות ארכיאולוגיות בחצר המצודה

Early Iron in the Levant

Venessa Workman

Doctoral student under Prof. Aren Maeir and Dr. Adi Eliyahu-Behar

The unique occasion when a new metal came into use in antiquity marked an important turning point for technological innovation and cultural and social change, as evidenced by the modern naming and serialization of historical periods corresponding with the appearance of certain metals in the archaeological record (i.e., *Chalco-lithic Period* - copper and stone; *Bronze Age* - alloyed copper and tin; *Iron Age* - iron).

In antiquity, as they are now, metals were produced through an extraction process (*smelting*) from metal-bearing minerals (*ore*). Technologies related to metal production — from smelting to the sharpening of a blade — required immensely diverse and specialized skills at each production stage (fig. 1). Possessing the knowledge to extract workable metal and transform these materials into objects with a variety of functional properties and visual qualities had a profound effect on their material and social value within ancient societies, as well as a direct impact on agricultural and military capabilities. In some societies knowledge was guarded inside craft guilds. This sometimes meant the passing down of metalworking techniques from generation to generation within a single family.

To better understand the relationship between ancient communities and metal technologies we must look several steps back from the impressive metal objects found deposited at archaeological sites to the evidence of their production. This can be achieved to a certain degree through the analysis of the objects themselves. When combined with the

investigation of archaeological workshop contexts and industrial production sites, a more complete picture is revealed that helps to uncover deeper layers of these crafts.

Iron, the most prevalent metal in modern society, appeared for the first time from Greece to Mesopotamia and in the Levant in limited quantities in the last centuries of the Late Bronze Age. Vague hints for the origins of iron technologies exist in the textual and artifactual records of the Bronze Age Hittite culture in Anatolia. However, archaeological evidence has yet to fully clarify the chronology of production there. The quantity of ferrous objects in the archaeological record of the Levant remains limited until the Iron Age IIA (10th/9th c. BCE), when quantities surpass those of bronze. A significant rise in the number of iron workshops dated to the Iron IIA discovered in recent years has helped to explain this phenomenon (fig. 2). Evidence suggests that ironworking was not widely practiced in the region in earlier periods, leaving a hole in the production record for Late Bronze and early Iron Age finds.

While most cultures of the Levant where manufacturing iron tools by the Iron IIA, this does not imply that the entire production process occurred in a single location. As known from the ancient bronze industry in the region, copper was smelted (extracted) next to the ore deposits in places such as Cyprus and the Arabah Valley (Faynan and Timna). Raw copper was then transported to workshops inside settlements to be alloyed and ultimately worked into the final bronze object by local smiths.

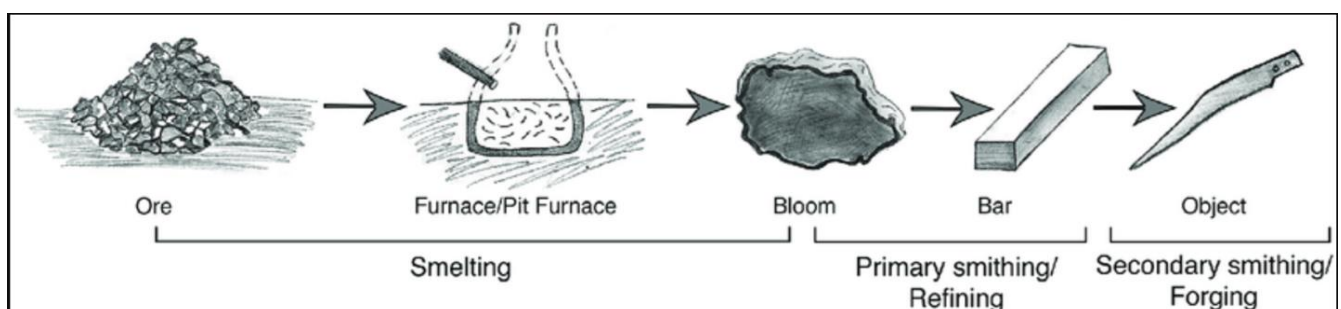

Fig. 1. Sequence of operations in iron production (from Eliyahu-Behar et al. 2013)

Early Iron in the Levant

Most Iron Age workshops in the Levant practiced smithing or forging, the secondary processes to work the metal into objects. One Iron Age iron smelting site at Tell Hammeh and an iron ore deposit at Mugharet al-Wardeh were discovered in modern-day Jordan. It is still unknown if other smelting sites were active or whether other local or foreign ore deposits supported the initial rise of iron goods in the region.

The research employed three methodologies to thoroughly investigate key aspects of early ironworking and gather data related to iron technologies and their impact on Levantine Iron Age territorial kingdoms. These three approaches aimed to:

- (1) analyze and document the archaeological remains and historical setting of iron working through two new metal workshops uncovered at Tell es-Safi/Gath and Tel Megiddo.
- (2) apply analytical methods (microscopy & elemental analysis) to gather chemical and microstructural data on production tools, waste, and objects to determine the spatial distribution of production operations and socio-technological aspects of iron production in relation to copper/bronze working practices.
- (3) test hypotheses on ancient iron technologies and materials through experimental archaeology trials (fig 3).

Based on similarities in the ceramic metal-working tool repertoire (known as *technical ceramics*) at Iron IIA sites across the Levant (including an Iron I site in NW Syria), we became convinced that iron technologies were introduced as a sort of “technological package”. This was strengthened by the appearance of minor adaptations in ceramic forms at several sites based on local cultural-technological preferences connected to bronzeworking traditions. This evidence suggests that iron working techniques and tools were brought to settlements in the Levant from an external entity and were variably adopted and adapted by bronzesmiths who took on the new knowledge.

In micro-archaeological investigations of the workshop materials we found that *technical*

ceramics at Tell es-Safi/Gath were made from differing ceramic pastes, showing that hearth and *tuyère* (ceramic nozzles to direct air into the hearth) production was specialized for functionality. Data from ironworking waste (*slag*) found at Tell es-Safi/Gath and Tel Megiddo was compared to other workshops active in the Iron Age IIA. Preliminarily, we can distinguish two groups based on chemical profiles and micro-structures. Micro-structures observed in the two groups show evidence for iron smithing occurring within the same hearths as used for bronze production, again showing that the same craftspeople work-ed both metals (fig. 4). The groupings also suggest that different practices and/or raw materials were utilized at Gath than at sites within the Israelite Kingdom.

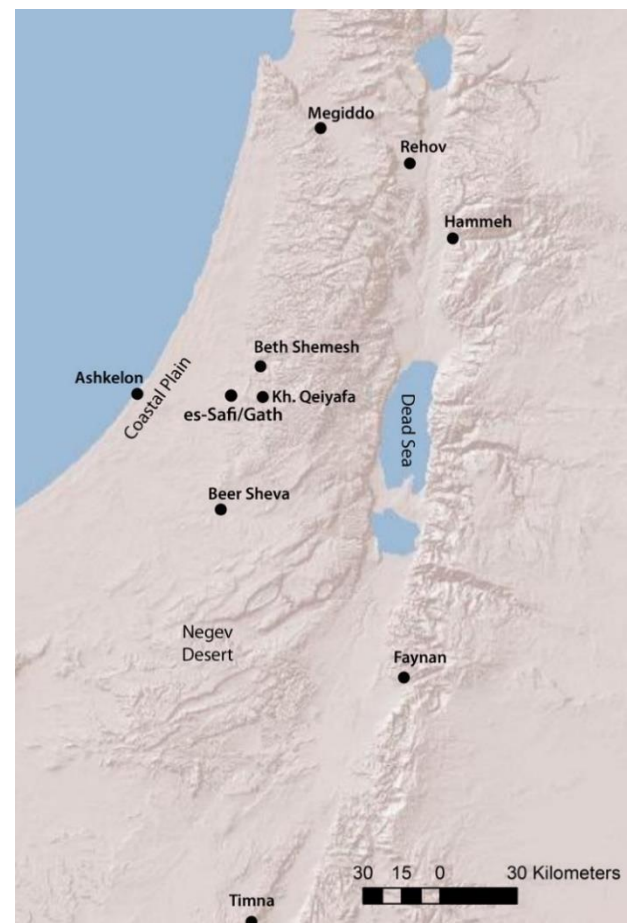

Fig. 2 Sites where early iron workshops were uncovered in the southern Levant

The archaeological picture complicates our already poor under-standing of ironworking from the little textual-historical information available in the Biblical text. 1 Samuel 13:19–20

Early Iron in the Levant

asserts that no smiths were found throughout the land of Israel and that the Philistines controlled the maintenance (*smithing*) of iron tools. Regardless of whether this verse relates to political and economic realities of the Iron IIA or earlier, the archaeological record attests for contemporaneous smithing workshops in Philistia and Israel starting in the 10th century BCE.

Fig. 3. Experimental archaeology: testing various iron smelting installations

Upcoming work will present a new reconstruction for the organization of production (which stages happened where and by whom) to gain information on socio-economic practices such as administrative control and trade of raw materials and metal goods. By further examining the technological capabilities and styles of metal craftspeople, we hope to gain deeper knowledge on craftsperson identities and the way technological innovations, transfer, adoption, and adaptation occurred between generations, social groups, and within larger geographic and cultural spheres.

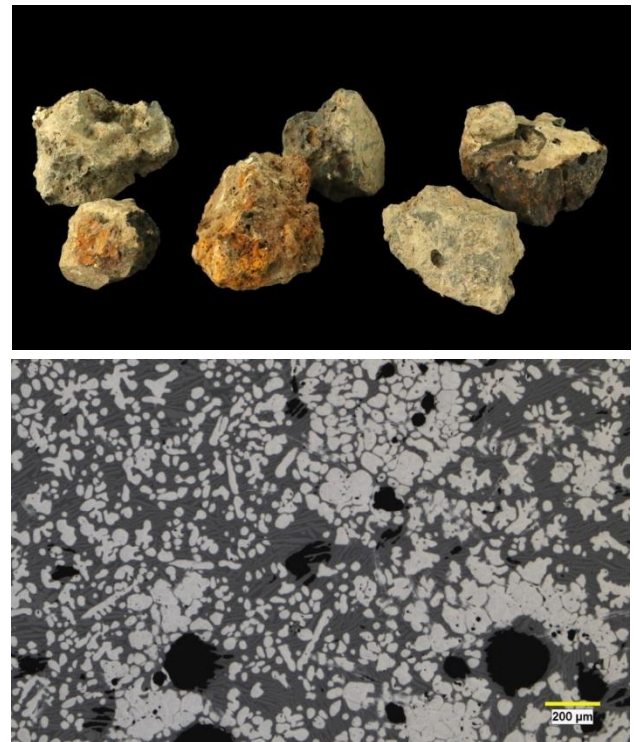

Fig. 4. a. Iron slag from Tell es-Safi/Gath.
b. Micrograph of an iron slag with iron oxides (white) and iron-rich glass (grey)

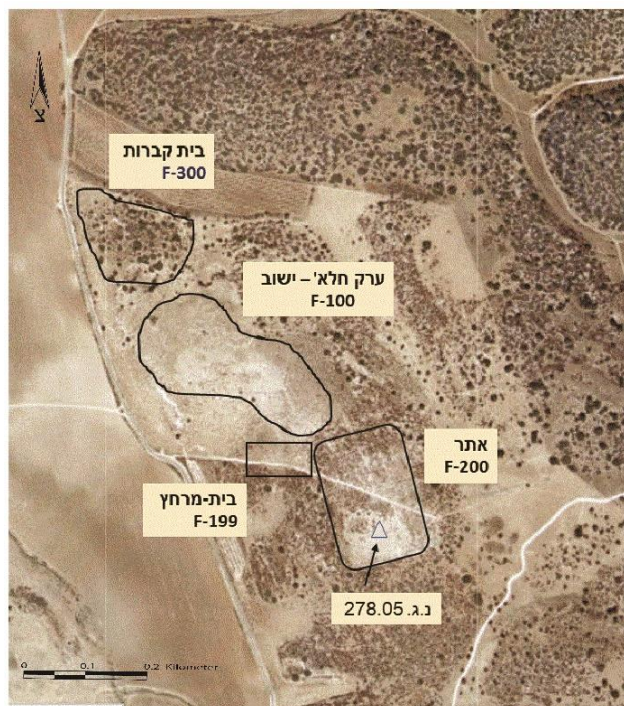
Additional Reading:

- Eliyahu-Behar A., Yahalom-Mack N., Shilstein S., Zukerman A., Shafer-Elliott C., Maeir A.M., Boaretto E., Finkelstein I., Weiner S., "Iron and bronze in Iron Age IIA Philistia: new evidence from Tell es-Safi/Gath", *Journal of Archaeological Science* 39, 2012, pp. 255-267.
- Veldhuijzen H.A. and Rehren T., "Slags and the city: early iron production at Tell Hammeh, Jordan, and Tel Beth-Shemesh, Israel". In: La Niece, Hooks, Craddock (eds.). *Metals and Mines: Studies in Archaeometallurgy*, London, 2007.
- Workman V., Maeir A.M., Dagan A., Regev J., Boaretto E., Eliyahu-Behar A., "An Iron and bronze workshop in the Lower City of Tell es-Safi/Gath", *Tel Aviv* 47, 2020, pp. 208-236.
- Workman V., Maeir A.M., Eliyahu-Behar A., "In search of the invisible hearth: An experimental perspective on early Levantine iron production", *Journal of Archaeological Science: Reports* 36, 2021, 102803.
- Yahalom-Mack N. and Eliyahu-Behar A., "The transition from Bronze to Iron in Canaan: Chronology, Technology, and Context", *Radiocarbon* 57, 2, 2015, pp. 285-305.

האם היה קיים אחנה של הלגיון הרומי בסמוך לבית גוברין?

אלי ברנד

סטודנט לתואר שני במחלקה, בהנחיית ד"ר אבנר אקר ופרופ' בועז זיסו

פרישת המתחמים השונים בערק ח'לא

מתחם "א" הוא האזור שבו ייתכן והיה ממוקם מחנה הלגיון (F200 במפה). שטחו כ-30 דונם וקרקעיתו שונה באופן מהותי מהקרקע באזור המקיף אותו – צבע האדמה לבן-צהוב בעוד שמסביב האדמה בגוון חום בהיר, והתכסית שונה גם היא. באזור המתחם צומחים שיחים קוצניים נמוכים ובאזור המקיף את המתחם צומח חורש טבעי / בתה. במרכז השטח, במקום הגבוה ביותר, נחשף על ידי רשות העתיקות מבנה מלבני (20 × 30 מ') ששטחו כ-600 מ"ר אשר הוגדר כבית אחוזה רומי וייתכן ושימש כבית מפקד המחנה. במבנה אובחנו שני שלבי בנייה: שלב ראשון מן המאה הא' לסה"נ עד לראשית המאה הב' לסה"נ, ושלב שני מהמאה הב' לסה"נ עד לראשית המאה הג' לסה"נ. בשלב השני בוצעו במבנה שינויים שכללו בין השאר מיזוג חדרים, ריצוף והרחבת מטבח, ריצוף חדר בפסיפס, הוספת לטרינה (בית שימוש) ובניית מזרקה. באחד החדרים שזוהה כמטבח נמצאו על הרצפה שרידי רעפים וביניהם רעף הנושא טביעת חותם של הלגיון העשירי. בין שאר הכלים שנמצאו במטבח נתגלתה שפת מורטריום (כלי רחב ועמוק במקצת ששימש להכנת רטבים) ועליה טביעת חותם בלטינית של קדר איטלקי בשם נומרי.

כתבה זו מבוססת על התזה של אלי ברנד שהתמקדה באתר ערק ח'לא, הנמצא כ-2 ק"מ מצפון לבית גוברין. העבודה התבססה על סקרים שנערכו על ידי תלמידי המחלקה בהנחיית פרופ' בועז זיסו בשנים 2011–2015, חפירת הצלה שנערכה על ידי רשות העתיקות בשנת 2003 ומידע ממקורות ספרותיים שפורסמו בעיקר במאה הי"ט.

לפי מה שפורסם בספרות הייתה נוכחות רבה של הצבא הרומי בארץ ישראל. למרות זאת, עד עכשיו נמצאו שלושה אתרים בלבד המזוהים עם מחנות של הלגיון הרומי ונשאלת השאלה היכן נמצאים אתרים נוספים בהם היו חיילים שהשתייכו לצבא הרומי. אחת האפשרויות למחנה כזה היא ח'ירבת ערק ח'לא. שרידי המבנים והמתקנים בח'ירבת ערק ח'לא סיקרנו את החוקרים שפעלו בארץ ישראל החל מאמצע המאה הי"ט לסה"נ. החל מהקרטוגרף ההולנדי ואן דה וולדה (Van de Velde) ובהמשך ויקטור גרן וקלרמון-גנו, אשר גילה בשנת 1871 בוואדי למרגלות האתר פסל של דמות לבושת שריון בגודל טבעי (Torso) וזיהה אותו עם הקיסר ספטימיוס סוורוס. חותמים את הרשימה חברי ה"קרן לחקר פלשתי" (P.E.F) – קלוד רנייה קונדר והורשיו הרברט קיצ'נר שסקרו את האתר במסגרת הסקר של ארץ-ישראל המערבית.

ח'ירבת ערק ח'לא, ששטחה מוערך ב-150 דונם, ממוקמת במרכז שפלת יהודה על שלוחה רחבה ומתונה, כ-1.5 ק"מ צפונית-מערבית לבית גוברין (אלאותרופוליס). השלוחה נמצאת במעבר בין השפלה הנמוכה והשפלה הגבוהה והיא נתחמת במערב על ידי ערוץ נחל גוברין. מדרום לה נמצאת צומת דרכים מרכזית אשר בתקופה הרומית ביזנטית חיברה בין הערים שלחוף הים לבין אלו שבשפלה ובהר – הדרכים מבית גוברין צפונה ללוד וקיסריה ומאשקלון לכיוון חברון וירושלים. מיקום האתר תואם לנטייה הרומית למקם מחנות צבא בסמיכות לצמתים מרכזיות.

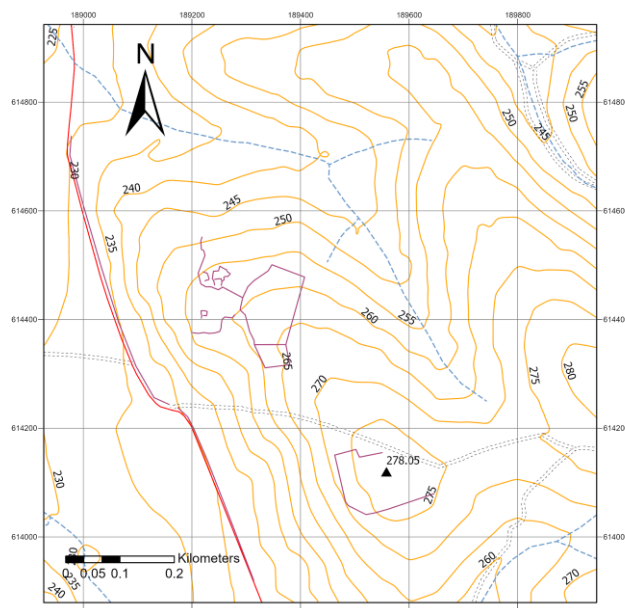
באתר מבחינים בארבעה מתחמים נפרדים: (א) שטח מפולס המוקף גדר מלבנית שייתכן ובו היה מחנה צבאי. (ב) שרידי בית מרחץ רומי צבאי. (ג) שרידי יישוב הכוללים: מבנים, מערות, מערכות מסתור, בתי בד תת-קרקעיים ועוד. (ד) בית קברות ובו קברי שוחה וקברי פיר.

האם היה קיים אחנה של הלגיון הרומי בסמוך לבית גוברין?

אחד, ו-21 קברי מקמרים – קברים המבוססים על חלל תת קרקעי מרכזי ובקירותיו שקעים בהם חצובים קברים. אל החלל המרכזי מוליך פיר אנכי בעומק של כ-2 מ'. קברים אלה שונים מרוב קברי המקמרים המוכרים משום שהכניסה אליהם היא דרך פיר אנכי, ולא דרך חדר צדדי כמו ברוב הקברים המוכרים.

האם היה בערך ח'לא מחנה של הלגיון ומי התגורר באזור שבסמוך לו? ארבעת המתחמים המרכיבים את אתר ערק ח'לא היו קשורים זה לזה במאות הא'-הג' לסה"נ. במתחם הדרומי המפולס היה כנראה מחנה צבא שחיליו השתמשו בבית המרחץ וקיבלו שירותים מאוכלוסייה שהתגוררה ביישוב הכפרי הסמוך. בית הקברות שימש את תושבי המתחם הכפרי והצבאי כאחד. היישוב הכפרי התקיים לכל הפחות משלהי המאה הא' לפנה"ס עד אחרי המאה הב' לסה"נ. יתכן כי לאחר מרד בר כוכבא השתנה הרכב האוכלוסייה שהתגוררה בו ואת התושבים היהודים החליפו תושבים בעלי זיקה רומית. הממצאים מאתר ערק ח'לא ובמיוחד מהשטח המפולס אינם מספיקים כדי לקבוע בוודאות כי במקום היה מחנה צבא רומי. צירוף כל הממצאים, ובמיוחד שרידי בית המרחץ הגדול ושברי רעפים הנושאים חותם של שלוש יחידות צבא שונות, נותנים מקום להנחה כי במקום היה מחנה צבא רומי בין המאה הא' למאה הג' לסה"נ. עם זאת, רק לאחר שתתקיים במקום חפירה ארכיאולוגית ניתן יהיה לדעת האם היה או לא היה במקום מחנה צבא רומי.

במתחם "ב" ששטחו כ-6 דונם נמצאו שרידי בית מרחץ צבאי רומי ובהם מערכת לחימום רצפת חדר חם (היפוקאוסט), שתי בריכות מטויחות, רצפת פסיפס ושרידי קירות. פני השטח סביבם היו מכוסים בשברים המאפיינים מרכיבים של בית מרחץ – רעפים, לבנים, צינורות חרס, צינורות להובלת אוויר חם ושברי אגן משיש.

מפה טופוגרפית של ערק ח'לא

מתחם "ג" ששטחו כ-110 דונם כולל שרידי יישוב כפרי, ובו 78 חללים תת-קרקעיים המכילים מערכות מסתור, מתקנים חקלאיים, בורות מים ומחצבות. על פני הקרקע ניכרים שרידי מבנים רבים, אבל מכיוון שהאתר נהרס בצורה מוחלטת לא ניתן לשחזר תוכנית של מבנה כלשהו. החללים התת קרקעיים כוללים מערות פעמון, בורות מים, חדרי אחסון וחדרי ייצור בהם נמצאו שרידי בתי בד להפקת שמן זית מטיפול 'מרשה' ומטיפול 'בורג'. על הקיר בסמוך למתקן הייצור נמצאו שתי כתובות חרוטות – האחת בשפה הלטינית ובה נכתב "שמן זית לפאוסטוס" והשניה בשפה הארמית וייתכן שמשמעותה היא ברכה לקיסר טריאנוס. כמו כן נמצאו ספלי מדידה מאבן המזוהים עם יישוב יהודי מכיוון שאינם מקבלים טומאה, וכלי קרמיקה – חלקם מייצור מקומי, וחלקם מייבאים.

מתחם "ד" המשתרע על פני כ-23 דונם הוא בית קברות ובו לפחות 112 קברים. מהם 91 קברי שוחה – קברים שצורתם מלבנית ומשמשים לקבורה של אדם

לקריאה נוספת:

ברנד א', "עדויות ארכיאולוגיות לנוכחות צבאית רומית וליישוב כפרי לצידו באתר ערק ח'לא מצפון לבית גוברין בתקופה הרומית (המאות א'-ג' לסה"נ)", עבודה לתואר מוסמך מטעם אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשפ"א. גנור א', קליין א', גנור ס' וקליין א', "בית אחוזה רומי בערקאן אל-ח'לא, מצפון-מערב לבית גוברין". **קדמוניות** 139, תש"ע, עמ' 26-29.

זיסו ב', אקר א' וקליין א', "האם נמצא מחנה צבא רומי מצפון לבית גוברין / אלאוטרופוליס?". בתוך ג"ד שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן-עמי ו' גדות (עורכים). **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ט, 2015, עמ' 217-234.

Hanel H, "Military Camps, Canabae, and Vici: The Archaeological Evidence". In P. Erdkamp ed. *A Companion to the Roman Army*. Oxford, 2007.

האלצת מסלול / טיול אל ראת האדבר

אסף דל

סטודנט לתואר ראשון במחלקה, מדריך טיולים במדרשת חברון

לפנות דרום מערבה במעין "ברך" (נקודה 5). בנקודה זו נעלה ממורד הנחל אל הרכס שממזרח ועם ההגעה אל קו הרכס יתגלו לעיננו שלושה הרי משאר עצומי ממדים- הר איתי, ריבי והידי. הרים אלו קרואים על שם גיבורי דוד המלך אשר ברח אל מדבר יהודה מפני שאול (שמואל ב' כ"ג, דברי הימים א' י"א). אנחנו נעלה אל הר איתי (נקודה 6).

הטיפוס על הר איתי תלול ומאתגר אך מפסגתו נשקף נוף מדהים לכל עבר- נחלי מדבר יהודה המרשימים, הרי מואב, הר חברון, אפילו את ההרודיון אפשר לראות! הר גדול ולא כל כך רחוק מצפון לנו הוא הר חולד. הר חולד זוהה על ידי נוגה הראובני עם "סלע המחלקות" עליו מסופר בשמואל א' כ"ג.

לפני הירידה הסופית מהר איתי רצוי לפנות אל עבר האוכף שבינו להר ריבי ולחפש שיני כרישים מים תטיס(!). מהר איתי אפשר להמשיך אל גבי הרדוף או לחילופין לחזור חזרה אל הרכב (עקבו אחר השביל שמסומן בסגול במפה). יש לציין כי בסיכום מראש ועבור תשלום נוסף איאד גם יעשה הקפצות עם הרכב מגבי הרדוף. ניפגש בשבילים!

מנה מואלצת סוף החורף
זרצת קוש: מיטיבי לכת
אורק: יום שלם

נתחיל את המסלול באוהל האירוח של איאד שבשולי הכפר הבדואי ח'שם אל-כרם (נקודה 1). עבור ההגעה אפשר לכתוב בwaze "ח'שם אל-כרם" אבל מהנקודה שהwaze מכוון אליה יש להמשיך על הכביש עוד קילומטר מזרחה. איאד מארח ברוחב לב ותמיד מציע קפה או תה מתוק במיוחד. עבור תשלום אפשר להשאיר אצלו את הרכב לשמירה.

משם נמשיך במסלול שחור עד שנבחין בשביל ג'יפים היורד מטה אל הוואדי. השביל מוביל אל ביר א-שרקי (נקודה 2). מדובר בברכה עמוקה ומרעננת מעשה ידי המקומיים לפני כ-25 שנה. בברכה החדשה הם מצאו תחליף לביר א-שרקי המקורית, מאגורה יפהפייה אך פחות יעילה שנמצאת בהמשך הוואדי (מומלץ לקפוץ לראות אותה אך לא כדאי להיכנס אליה כי היא מאתגרת ליציאה).

נחזור אל השביל השחור ונמשיך לצעוד לעבר חיבור עם שביל ירוק (נקודה 3). עם החיבור נפנה אל השביל הירוק צפונה. השביל יוביל אותנו אל "בור קרש" החוסה בצילו של עץ שיזף הבולט מאד בסביבה המדברית החשופה (נקודה 4). זוהי פינת צל נדירה המשמשת את המטיילים פעמים רבות כנקודת עצירה (ועל פי האגדות גם להצעות נישואין!). הבור בדרך כלל ריק אם כי בסביבה יש בורות נוספים ומעניינים.

בשלב זה נסטה מהשביל ונתחיל לצעוד בתוך ערוץ נחל קרש לכיוון דרום מזרח עד לנקודה בה הנחל מתחיל